

IRENA AVSENIK NABERGOJ¹

Temeljne vrline v Evropski duhovni zgodovini ter njihova vloga v sodobnem času

Izvelek: Vrednote in vrline imajo osrednjo vlogo v človekovem življenju, saj vsebujejo naše mišljenje o tem, kaj je dobro in prav in za kaj si je vredno prizadevati. Brez temeljnih vrednot in vrlin ni mogoče razumeti religioznega sveta, v katerem v ospredje stopa odnos bogov/Boga do ljudi, odnos ljudi do bogov/Boga in odnos med ljudmi. Raziskave judovsko-krščanskih virov in tradicije z vidika vrednot in vrlin so še v začetni fazi in obravnavani so le nekateri delni vidiki. Raziskovalci s področja teologije so se pomenu vrednot in vrlin začeli bolj posvečati šele v 20. stoletju. Novi izzivi globalizacije in digitalizacije v današnji dobi zahtevajo iskanje odgovorov na različne dileme v dialogu med osebami, religijami in kulturami. Prispevek bo skušal odgovoriti vprašanja: Katere vrline so temeljne v judovsko-krščanskih virih in tradicijah? Katere od njih so skupne vrednote in univerzalne norme? Natančno primerjalno raziskovanje starejših virov ter poznejše religiozne in svetne literature lahko zanesljivo pokaže točke podobnosti in razlik med antičnimi civilizacijami in kako so te civilizacije vplivale na razvoj evropske religiozne in svetne kulture.

Ključne besede: vrednote, vrline, kreposti in pregrehe, Sveto pismo, patristika, filozofija in teologija, sedanja doba

¹ Dr. Irena Avsenik Nabergoj deluje kot znanstvena svetnica na Znanstveno raziskovalnem centru SAZU. E-pošta: irena.avsenik-nabergoj@zrc-sazu.si. / Irena Avsenik Nabergoj (PhD) is a senior research fellow at Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts

Fundamental Virtues in European Spiritual History and Their Role in Modern Times

Abstract: Values and virtues play a central role in a person's life as they contain our thinking about what is good and right and what is worth striving for. Without fundamental values and virtues, it is not possible to understand a religious world in which the relationship of gods / God to people, the relationship of people to gods / God and the relationship between people come to the fore. Research on Judeo-Christian sources and traditions in terms of values and virtues is still in its infancy and only some partial aspects are addressed. Researchers in the field of theology did not begin to pay more attention to the importance of values and virtues until the 20th century. The new challenges of globalization and digitalization in today's age require finding answers to various dilemmas in the dialogue between individuals, religions and cultures. The paper will try to answer the questions: What virtues are fundamental in Judeo-Christian sources and traditions? Which of them are common values and universal norms? A careful comparative study of older sources and later religious and secular literature can reliably show points of similarity and difference between ancient civilizations and how these civilizations influenced the development of European religious and secular culture.

Key words: Values, Virtues, Virtues and Vices, The Bible, Patristics, Philosophy and Theology, the Current Era

Uvod

Ljudje smo ustvarjeni tako, da smo bivanjsko naravnani drug na drugega. Le ob dobrih osebnih stikih se lahko razvijamo v celostno in harmonično osebnost ter živimo polnejše in srečnejše življenje. V nenehnem iskanju takšnega življenja nam pomaga moralno znanje, ki nas uči moralnega ravnanja, usklajenega z vrednotami in vrlinami. Vrednote odražajo tisto, kar je v kulturi sprejemljivo, vrline pa posamezne človeške značilnosti. Vrlina ali krepost je značilnost človeka, ki se zavzema za individualno moralno odličnost in kolektivno blaginjo. To so prirojene dobre lastnosti ali morala ljudi, a ne opredeljujejo kolektivne kulture. Vrednote so koristno, zaželeno vedenje, vrline pa so merilo odličnosti ali dobrote in so za posameznike morda pomembnejše zaradi svoje osebne narave. Vrednota spoštovanja (*respect*) tako npr. vključuje vrsto vrlin: potrpljenje, toleranco, vljudnost, nepretencioznost, prijaznost, vključevanje in upoštevanje drugih idr.

V svetu storilnostne in ekonomske naravnosti, v katerem smo pogosto priče nehumanosti in nestrpnosti in v katerem množična digitalizacija izpodriva fizične osebne stike med ljudmi, je moralna vzgoja izjemno pomembna. Pozorni smo na več vrst etike – na praktično in uporabno etiko, ki obravnava posamezna praktična vprašanja, kot na primer vprašanja pravičnosti, vojne in miru, hedonizma proti eudajmonizmu, vprašanja ločitve, evtanazije, splava idr.; normativno etiko, ki preučuje načela ravnanja – sem sodijo utilitarizem, etika dolžnosti, etika vrline, aksiologija; in metaetiko, ki jo zanima obstoj in objektivnost dobrega in slabega ter se ukvarja z vprašanji, kako se spoznajo moralne resnice, ter z naravo moralne motivacije. Najmanj točno določena sfera etike je metaetika, ki s pogledom od zgoraj raziskuje izvor in pomen etičnih pojmov. Sprašuje se, ali so moralnost in vrednote nekaj večnega, kar izvira neodvisno od ljudi, ali pa so plod človeškega dogovora.

1. Razmišljanja o vrednotah in vrlinah v svetu grške antike

Prva razmišljanja o etičnih vprašanjih, o visokih življenjskih vrednotah, o vrlem in srečnem življenju ter o njegovem nasprotju najdemo v stari Grčiji. Kot samostojna disciplina se je etika razvila šele z Aristotelom, toda zametke razmišljanja o etičnih vprašanjih v starogrškem svetu najdemo že v anonimnih rekih in pregovorih, ki sestavljajo »zakladnico stoletne ljudske modrosti in življenjskih izkušenj nešteti generacij« (Gantar v: Aristoteles 2016, 5). Mnogo takšnih razmišljanj vsebujejo »najlepše pesniške mojstrovine – Homerjeva *Iliada* in *Odiseja* in Heziodova didaktična pesnitev o *Delih in dnevih*, pesmi in fragmenti elegikov, jambografov in drugih liričnih pesnikov, Sofoklove, Ajshilove in Evripidove tragedije itd. Seveda pri tem ne gre za teoretična in sistematična razpravljanja, temveč za aforistično zaostrene in duhovito poantirane sentence in refleksije ali za praktične nasvete in navodila, kako ravnati v različnih življenjskih situacijah.« Aristotel je »načrtno zasledoval raztresene drobce večstoletne grške življenjske modrosti, jih kritično pretresal, hierarhično strukturiral in osmišljal ter sistematično podrejal določenim miselnim kategorijam in kriterijem« (Gantar v: Aristoteles 2016, 5–6).

Globok moralni konflikt je v osrčju mojstrovin največjih grških tragikov, Ajshila, Sofokla in Evripida. Osrednji konflikt, ki je v temeljni zasnovi njihovih dramskih umetnin, »se ne razrešuje s teoretičnim razpravljanjem, marveč je utelešen v tragičnih usodah nastopajočih junakov« (Gantar v: Aristoteles 2016, 11–12). Ti in podobni primeri iz starogrške poezije in dramatike ne ponujajo vpogleda v etiko kot neko zaokroženo in sistematično znanstveno disciplino, temveč vse ostaja bolj na ravni praktičnih napotkov, kako se odzivati na različne življenjske situacije. Gre torej za nekakšno predfilozofsko etiko, praktično filozofijo oziroma za življenjsko modrost, ki pa je pomembna za razumevanje razmaha etike kot filozofske discipline.

V starogrški morali so osnovni temelj za moralno ravnanje vrline, teorija vrlin pa s Platonovim delom *Država* in z Aristotelovo *Nikomahovo etiko* sestavlja najstarejšo normativno tradicijo v zgodovini zahodne filozofije. V prvi vrsti ji gre za razvijanje dobrih navad in značajskih potez, ne pa toliko za učenje pravil, ki naj jim sledimo, da bi bili moralni.

Sokrat je kot prvi filozofsko zanimanje preusmeril od opazovanja kozmosa k preučevanju človeške družbe, njenih moralnih vprašanj in dilem (Gantar v: Aristoteles 2016, 12), toda etična vprašanja so vznemirjala tudi že številne mislece pred njim, predvsem sofiste, npr. Protagora. Za Sokrata je bil osnovni etično moralni princip delovanja tisto delovanje, ki je skladno z vrlino (*areté*). Vrlina je zanj vednost o tem, kaj je prav in kaj ne, in je povezana z doseganjem dobrega. Sokrat meni, da je končni rezultat teženja k dobremu, k človekovim vrlinam, osebna sreča ali blaženost (*eudaimonía*), kontinuirano delanje dobrega pa človeku prinaša srečo. Sokrat verjame, da samo spoznanje človeku zadostuje, da dela dobro, kar pomeni, da nam znanost zagotavlja dostop do sreče. Izrecno meni, da nihče ne dela slabega hoté in da zlo vselej izvira le iz nejasnih predstav, ki jih povzroči nevednost. Ob pojmu absolutno veljavnih etičnih kriterijev je odprto vprašanje, »v kolikšni meri je kriterij etičnega absolutuma v resnici opredelil že sam Sokrat, v kolikšni meri pa je njegov učenec Platon (427–347), ki velja kot najpomembnejši vir za poznavanje Sokratovega življenja in nauka, v svojih dialogih Sokratu na usta položil svoje lastne misli in ideje« (Gantar v: Aristoteles 2016, 13).

Po Platonu si moramo prizadevati za štiri kardinalne vrline: pravičnost, pogum, modrost in zmernost; izogibati pa se moramo slabim značajskim potezam, kot so strahopetnost, nečutnost, nepravičnost, nespametnost. Vrlina je po Platonu izraz dispozicije, ki napotuje k dobremu življenju. Platon kot metafizični etik

meni, da so vrednote del neke stvarnosti, ki je onstran človeške, subjektivne zaznave ali konvencije; so večne in univerzalne, saj veljajo za vsa razumna bitja na svetu. Do vrednot po Platonu pridemo s pomočjo uma.

Aristotel se je s Platonovo filozofijo seznanil, ko je osemnajstleten prišel iz rodne Stagire v Makedoniji v Atene na študij na tamkajšnji Akademiji. Kljub nedvomnemu vplivu, ki ga je Platon imel nanj, ga Platonova filozofija ni mogla prepričati toliko, da bi ji sledil vse življenje. Še posebej sporen se mu je zdel »nauk o idejah, ki so – po Platonu – edine resnično bivajoče, medtem ko je ves vidni, čutom zaznavni svet samo varljiv in nepopoln posnetek, samo senca večno bivajočih idej« (Gantar v: Aristoteles 2016, 18). Namesto tega je Aristotel menil, da naše spoznanje »ne izvira iz spominjanja idej, ki naj bi jih duša gledala pred rojstvom, ko še ni bila vklenjena v telo, ampak da temelji predvsem na vsakdanjem opazovanju in izkustvu« (Gantar v: Aristoteles 2016, 19). Po Aristotelu je smoter etike »opredeliti in uveljaviti najvišje dobro, h kateremu teži tako vsak človek kot posameznik kakor tudi družba kot skupnost teh posameznikov; to najvišje dobro pa je srečnost (*eudaimonía*)« (Gantar v: Aristoteles 2016, 20).

Pri Aristotelu *areté* pomaga k uresničitvi prave narave nečesa ali nekoga, pri tem pa se vselej vzpostavlja s pomočjo razuma in presoje, po pravilu srednje mere med dvema skrajnostma. Vrlina se torej pusti voditi razumu in zadržuje strasti. Aristotel je kritičen do Sokratovega pojma vrline, saj po njegovem mišljenju sama vednost še ne prinaša vrlosti. Obenem pa meni, da so vrline tiste značajske odlike, ki nam omogočajo, da smo dobra človeška bitja, ki živijo skladno s svojo človeško naravo. Številni klasični misleci, na primer Platon, Aristotel, stoiki in Tomaž Akvinski menijo, da življenje, ki je skladno z vrlinami, omogoča srečo tako njihovim lastnikom kot tudi skupnosti. Srečnosti torej ne prinaša uživaško življenje,

temveč življenje, ki je usklajeno z vrlino ali krepostjo. Drugače pa mislijo številni sodobni filozofi, ki menijo, da delovanje, skladno z vrlino, še ni samo po sebi zadostno za človekovo srečo ali dobrobit. Aristotel v na začetku prve knjige *Nikomahove etike* opredeli pomen dobrega:

Vsaka umetnost in vsako raziskovanje, kakor tudi vsako dejanje in odločanje, teži – po splošnem naziranju – k nekemu dobru; od tod tudi lepa oznaka, po kateri je dobro smoter, h kateremu vse teži. Vendar je med smotrom in smotrom razlika: včasih je smoter že udejstvovanje samo po sebi, včasih pa so to dela, ki so plod udejstvovanja (Aristoteles 1094a, 2016, 47; prev. Gantar).

Aristotelova *Nikomahova etika* opredeli vrline kot stalne dispozicije, ki nagibajo človeka, da ravna skladno z dobrim. Take naravnosti se pridobi s prakso dobrega ravnanja pod vodstvom mentorjev in vključujejo iskreno željo po dobrem, ne le pravilnega ravnanja, kljub nasprotnim željam. Vrline so dveh različnih vrst: intelektualne navade spretnega razmišljanja (v reševanju problemov, v odzivanju na druge ljudi, v ustvarjanju stvari) in značajske navade, ki nagibajo človeka ne le, da naredi pravo stvar, temveč tudi, da se pravilno obnaša. *Phronesis*, intelektualna vrlina, ki izpopolnjuje praktično razmišljanje o dobrem, je osrednja v tem pogledu (gr. *phronēsis*; lat. *prudentia* – slov. *preudarnost*). S pravo vajo praktičnega razmišljanja in ob pomoči drugih vrlin je preudarna oseba sposobna prepoznati, katere dobrine je vredno zasledovati, kakor tudi, kaj bi lahko pomenilo delovati značajsko odlično v določeni situaciji. *Phronesis* lahko razlikujemo od zgolj pametnosti, ker pametni človek lahko najde sredstva za dosego cilja, vendar ne uspe spoznati, kateri cilji so vredni.

2. pristopi k obravnavi vrednot in vrlin

Izjemno bogat vir, ki vsebuje množstvo primerov osebnega in družbenega uresničevanja vrednot ter zgledov vrlih ženskih in moških likov, prav tako pa tudi njihovih nasprotij, je Sveto pismo, ki je razširjeno po vsem svetu in človeka osebno nagovarja prek svojih dialoško naravnanih besedil. V 20. stoletju je ruski filozof jezika in literarni kritik Mihail M. Bahtin (1895-1975) opozoril na temeljno dialoško osnovo vsake človekove komunikacije, v zadnjih desetletjih pa so številni literarni kritiki in biblicisti na Zahodu prav v njegovi teoriji govornih žanrov našli ključ za vrednotenje osebnostno naravnane dialoške narave svetopisemskih besedil. Celotno Sveto pismo temelji na principu dialoga v obliki nenehnega pogovora med človekom in Bogom, prav tako svetopisemska besedila vsebujejo množstvo dialogov med svetopisemskimi osebami, pa tudi bogastvo notranjega pogovora ali monologa, v katerem odkrivamo človekov odnos do vrednot in njegovo prizadevanje za vrline.

Zanima nas, katere so osrednje vrednote v Svetem pismu in v katerih svetopisemskih knjigah so zastopane. Kateri so najbolj znani primeri vrlega ravnanja ženskih in moških likov? Kakšen vpliv so imele svetopisemske zgodbe, prilike, parabole in druge literarne oblike s svojim osredotočanjem na različne vrednote in vrline na slovensko in evropsko literaturo, likovno in druge umetnosti? Kako nagovarjajo današnjega človeka?

Velik nabor novejše strokovne literature kaže, da strokovnjaki v analizi svetopisemskih besedil in drugih judovsko-krščanskih virov veliko pogosteje kot o vrednotah (*values*) govorijo o vrlinah ali krepostih (*virtues*), včasih tudi v povezavi z njihovim nasprotjem – slabostmi ali pregrehami (*virtues and vices*). Termin vrednote (*values*) je veliko pogosteje povezan s strokovnimi obravnavami na področju filozofije oz. filozofske etike (Lovin 2011 idr.), le redke pa so objave s področja biblicistike (Bruin 2015 idr.) in drugih vej

teologije. Te so pogosto povezane s pastoralo in praktično teologijo (McKenzie 2018; Henson 2020 idr.). Zelo verjetno je, da je razlog takšnega stanja bolj osebno dožemanje *vrlin* kot človekovih osebnih pozitivnih lastnosti z visoko moralno vrednostjo. Dožemanje vrlin se precej razlikuje od dožemanja vrednot kot načel ali standardov, ki v neki družbi veljajo za pomembna ali zaželena, uresničevanje etičnih in moralnih norm ter splošnih pravil obnašanja pa kot nujno za normalno življenje tako posameznika kot tudi celotne družbe. V kontekst zgledov svetopisemskih vrednot in vrlin v judovsko-krščanskih virih in tradiciji sodijo dela, ki obravnavajo svetniške moške in ženske like (McNeill 2020 idr.). Omeniti velja tudi interdisciplinarne pristope, ki kažejo na pomen svetopisemskih vrednot za najrazličnejša področja znanosti, umetnosti in družbe, npr. za ekonomijo (Bruni in Róna 2019).²

Nekateri raziskovalci povezujejo več področij: filozofijo, zlasti njeno področje etike, filozofije religije in filozofije odnosa med vero in znanostjo; biblično ali relacijsko teologijo (Holtzen 2019); filozofijo, teologijo in psihologijo (Miller 2015). Številna novejša dela raziskujejo odmev svetopisemskih vrednot in vrlin v pridigah, katekizmi in umetniških delih v literaturi, likovni umetnosti, glasbi in drugih umetnostih, pri čemer izpostavljajo ključno vprašanje o tem, kako brati in interpretirati tovrstna besedila (Fulton in Poole 2018).

² Svet vrednot je v filozofsko-ekonomski obravnavi postavljen v kontekst sekularne kulture, ki vključuje postmodernizem, postmodernost, ateistični eksistencializem, pragmatizem in poststrukturalizem ter verjame, da ne obstajajo objektivne resnice in da lahko vsak posameznik izbere svoje cilje in vrednote (Leightner 2021). V nasprotju s tem stališčem, ki je označeno kot pomanjkljivo, zagovarja človekovo »inherentno« ali objektivno vrednost, ki ni odvisna od situacije; sprejetje ciljev, ki so večji od posameznika in njegovih egocentričnih želja; obsojanje zla in iskanje odgovora na problem trpljenja in zla v abrahamskih religijah (judovstvo, krščanstvo, islam), pa tudi v budizmu in hinduizmu.

Krščanska umetnost ni bila nikoli namenjena zgolj estetskemu uživanju, ampak je bila vselej dojeta v povezavi z izražanjem najpomembnejših značilnosti in vrednot krščanske vere, na ta način pa so tovrstna dela imela tudi etičen vpliv v spodbujanju krščanskih vrlin, kot so npr. odpuščanje, potrpljenje in radodarnost. Duhovna umetnost je ponujala odgovore tudi na moralna vprašanja, kot so razizem, zapori, nasilje, revščina, okoljevarstvo ter skozi zgodovino vplivala na krščanske prakse, kot so molitev, delo, preučevanje Svetega pisma in bogoslužje (Hornik 2018).

3. Vrine v Svetem pismu

V *Stari zavezi* ni nobene hebrejske besede, ki bi jo lahko prevedli z besedo »vrednota« ali »krepost«. Vendar v *Stari zavezi* najdemo mesta, na katerih tradicija vrlin osvetljuje nauke besedil. Poleg tega lahko v *Stari zavezi* najdemo tudi nekatere popravke k tradiciji vrlin. Številne pripovedi v *Stari zavezi* ponujajo primere pomena vrlin za življenje. Zelo opazna je tradicija vrlin v psalmih in modrostni literaturi, zlasti v knjigi Pregovorov. Odlomki, kot je npr. Prg 2,1-11, poudarjajo pomen vzgoje k modrosti, razumnosti, razsodnosti, poštenosti, iskrenosti, pravičnosti in preudarnosti, ki vodijo k spoznanju Boga, izvira modrosti – »Kajti Gospod daje modrost, / iz njegovih ust prihajata spoznanje in razumnost. / Iskrenim pripravlja uspeh, / ščit je tem, ki hodijo v popolnosti.« (Prg 2,6-7) Pridobivanje modrosti prek razumevanja »razumnih izrekov« ter sprejemanja vzgoje k dojemljivosti, pravičnosti, razsodnosti, poštenosti, previdnosti in preudarnosti knjiga Pregovorov povezuje s »strahom pred Gospodom« (Prg 1,7).

Zelo odmeven je odlomek iz zadnjega poglavja knjige Pregovorov (Prg 31), ki hvali vrlo ženo, katere vrednost je »daleč nad biseri« (Prg 31,10). Ta žena svojemu možu izkazuje »dobroto in ne hudega / vse dni svojega življenja«. Odlikujejo jo delavnost, skrbnost, ču-

ječnost, pravičnost, modrost, skrb za uboge in pomoči potrebne, neustrašna skrb za družino, pa tudi čut za gospodarjenje: »Ogleda si njivo in jo kupi, / z zaslužkom svojih rok zasadi vinograd« (Prg 31,16); »Čuti, kdaj je kupčija zanjo ugodna« (Prg 31,18); »Veliko hčera si je pridobilo imetje, / ti prekašaš vse« (Prg 31,29). Portret vrle žene, ki s svojimi vrlinami pomaga svojemu možu in vsej družini, je opisan z besedami: »Moč in čast sta njeno oblačilo, / smeji se prihodnjemu dnevu. / Svoja usta odpira modro, dober pouk je na njenem jeziku« (Prg 31,25-26). Lepota te žene je v njenem »strahu pred Gospodom«: »Milina je varljiva in lepota je prazna, / žena, ki se boji Gospoda, pa je vredna hvale.« (Prg 31,30)

V zgodovini interpretacije so ta odlomek pogosto uporabljali kot zgled svetopisemskih vrlin za vzgojo hčera, ki naj bi bila podobna starodavni vzgoji hčera v princeze in poznejše kraljice. Sledenje osmim vrlinam v Prg 31 pa ni bilo pomembno le za vzgojo mladenk (Croyle 2014), temveč je ponujalo tudi zgled lastnosti krepstne odrasle ženske (Harrison 2014).

Sveto pismo daje krščanskim učiteljem in pridigarjem zglede za pot krepstnega življenja (Goza 2020), pri čemer je v ponazarjanju vrlin še posebej pogosto sklicevanje na knjigo Pregovorov, na Joba ter Pridigarja in na lik Kristusa v evangelijih (McKenzie 2018; Keefer 2021). Večina navodil v Pregovorih izpolnjuje merila moralne in teološke vrline v njenem družbenem, zgodovinskem in teološkem kontekstu, kot je določena v Aristotelovi *Nikomahovi etiki* in delih svetega Tomaža Akvinskega (Keefer 2021).

Prerok Mihej, ki v svojih pridigah brani stiskane ter obsoja malike in nepoštenost, zgoščeno pove, kakšno ravnanje in katere vrline Bog pričakuje od njega – ne žgalnih daritev, ne tisočev ovnov in ne darovanja prvorojenca v zameno za človekove pregrehe, temveč »nič drugega, kakor da pravično ravnaš, ljubiš dobroto / in hodiš ponižno s svojim Bogom« (Mih 6,8). Krona vseh kreposti v Svetem

pismu Stare in Nove zaveze je ljubezen do Boga in človeka. Zato je še posebej dragocena starozavezna knjiga Visoka pesem, ki v dialoški obliki poveljuje ljubezen, ki si jo podarjata zaročenka in zaročenec. Visoka pesem je tako čista v izražanju ljubezni, da je v judovstvu in krščanstvu dobila status simbola ljubezni med Bogom in Cerkvijo oziroma sinagogo (pri Judih).

V *Novi zavezi* so vrline obravnavane tako pogosto, da da lahko govorimo celo o seznamih vrlin in pregreh. Seznime vrlin zasledimo v teh odlomkih: 2 Kor 6,6-7a; Gal 5,22-23; Ef 4,23. 31; 5,2. 9; Fil 4,8; Kol 3,12; 1 Tim 3,2-4. 8-10. 11-12; 4,12; 6,11. 18; 2 Tim 2,22-25; 3,10; Tit 1,8; 2,1-10; Heb 7,26; 1 Pet 3,8; 2 Pt 1,5-7 (prim. Mt 5,3-11; 1 Kor 13,4-7; Jak 3,17). Odlomek Gal 5,22-23, ki govori o sadovih Duha in delih mesa, med sadovi Duha npr. navaja te vrline: »Sad Duha pa je: ljubezen, veselje, mir, potrpežljivost, blágost, dobrotljivost, zvestoba, / krotkost, samoobvladanje. Zoper te stvari ni postave.« Odmevni so tudi blagri, ki jih je Jezus govoril svojim učencem v Govoru na gori (Mt 5,3-12; prim. Lk 6,20-23). V njih Jezus blagruje uboge; krotke; lažne in žejne pravičnosti; usmiljene; čiste v srcu; tiste, ki delajo za mir; in tiste, ki so zaradi pravičnosti preganjani in zaradi Njega zasramovani, ter jim pravi: »Veselite in radujte se, kajti vaše plačilo v nebesih je veliko. Tako so namreč preganjali že preroke, ki so bili pred vami.« (Mt 5,12)

Na drugi strani se v *Novi zavezi* kot nasprotje vrlinam pojavljajo številni seznamei pregreh: Mt 15,19; Mr 7,21-22; Lk 18,11; Rim 1,29-31; 13,13; 1 Kor 5,10-11; 6,9-10; 2 Kor 12,20-21; Gal 5,19-21; Ef 4,31; 5,3-5; Kol 3,5-10; 1 Tim 1,9-10; 6,4-5; 2 Tim 3,2-4; Tit 1,7; 3,3; 1 Pet 2,1; 4,3. 15; Raz 9,21; 21,8; 22,15 (prim. Lk 18,11).

V Kol 3,5-10 na primer beremo o slabostih, ki jih mora človek odvreči, saj mora, če hoče vstati s Kristusom, iskati to, »kar je zgoraj, kjer je Kristus, sedeč na Božji desnici«, in ne tistega, »kar je na zemlji«. Med slabostmi, ki »težijo k zemlji«, so »nečistovanje, nečis-

tost, strastnost, hudobno poželenje in sla po čim večjem imetju, ki je toliko kot malikovanje, [...], jeza, vzkipljivost, hudobnost, obrekovanje, nesramno govorjenje«. V nadaljevanju so kot nasprotje poudarjene vrline, ki naj jih goji človek kot »Božji izvoljenec. Med njimi so »čim globlje usmiljenje, dobrotljivost, ponižnost, krotkost, potrpežljivost«, odpuščanje, »[n]ad vsem tem pa naj bo ljubezen, ki je vez popolnosti« (Kol 3,12-17).

Etični seznami vrlin in pregreh opravljajo različne retorične funkcije v novozaveznih spisih. Nekateri seznami pregreh poudarjajo pokvarjenost človeštva na splošno (Mt 15,19; Mr 7,21-22; Rim 1,29-31; 1 Tim 1,9-10), drugi pa poudarjajo ali vzpostavljajo etične meje med dediči Božjega kraljestva in »nemoralnimi tega sveta«, kot pravi Pavel v 1 Kor 5,10-11 (prim. Rim 13,13; 1 Kor 6,9-10; Ef 5,3-5; Kol 3,5-9; 1 Pt 4,3.15). Številni etični seznami spodbujajo krepostno vedenje tako, da bralce spodbujajo k izkazovanju določenih splošnih lastnosti (Fil 4,8; 1 Pt 2,1; 3,8) ali pa vernike opominjajo na značilnosti njihovega starega življenja v nasprotju z novim obstojem, ki ga imajo v Kristusu (2 Kor 12,20-21; Gal 5,19-23; Ef 4,31; Kol 3,12; Tit 3,3; 2 Pt 1,5-7).

V Kol 3,12b beremo poziv: »Kot Božji izvoljenci, sveti in ljubljeni, si torej oblecite čim globlje usmiljenje, dobrotljivost, ponižnost, krotkost, potrpežljivost.« Gre za novo identiteto, ki so jo sveti, ki jih je izbral Bog, prejeli v Kristusu. V Kol 3,11-12 beremo: »Kjer je to, ni več ne Grka ne Juda, ne obrezanega ne neobrezanega, ne barbara ne Skita, ne sužnja ne svobodnega, ampak vse in v vseh je Kristus.«

V »pastoralnih« poslasticah, ki vsebujejo največjo zgoščenost etičnih seznamov v Novi zavezi, je seznam vrlin in pregreh osredotočen na prepoznavanje lastnosti, primernih za cerkvene voditelje (1 Tim 3,1-12; 4,12; 6,11.18-19; 2 Tim 2,22-25; 3,10; Tit 1,7; 2,2-10 [prim. 2 Kor 6,6-7a]). 1 Tim 4,12 o tem zgoščeno pravi: »Bodi pa vernim zgled v besedi, vedanju, ljubezni, veri in čistosti«. Obenem Nova

zaveza kot nemoralne obsoja lažne učitelje, ki jim nasprotujejo Pavlova pisma (1 Tim 6,3-5; 2 Tim 3,2-4 [prim. Raz 9,21; 21,8; 22,15]).

V pismih Nove zaveze najdemo več seznamov, ki so značilni za življenje kristjanov. Štirje od teh seznamov izpostavljajo teološke vrline vere, upanja in ljubezni (1 Kor 13,13; Kol 1,4-5; 1 Tes 1,3; 5,8). Zelo odmeven je čudovit odlomek o ljubezni v 1 Kor 14, ki se konča s slavospevom ljubezni kot najvišje od vrlin: »Za zdaj pa ostanejo vera, upanje, ljubezen, to troje. In največja od teh je ljubezen.« (1 Kor 13,13) Drugi sezname zajemajo še širši seznam vrlin (2 Kor 6,6; Gal 5,22-23; Ef 4,23.32; 5,9; Fil 4,8; Kol 3,12; 1 Tim 4,12; 6,11; 2 Tim 2,22; 3,10; Jak 3,17). Fil 4,8 na primer priporoča: »Sicer pa, bratje, vse, kar je resnično, kar je vzvišeno, kar je pravično, kar je čisto, kar je ljubeznivo, kar je častno, kar je količkaj krepostno in hvalevredno, vse to imejte v mislih.« Jakobovo pismo pa postavi pred človeka podobo resnične modrosti, ki prihaja »od zgoraj«, njeno nasprotje in njene sadove ter sklene: »Kjer sta namreč nevoščljivost in prepirljivost, tam je nered in vsakršno zlo. / Modrost pa, ki je od zgoraj, je najprej čista, nato miroljubna, prizanesljiva, dovzetna, polna usmiljenja in dobrih sadov, brez razločevanja in hinavščine. / In sad pravičnosti se seje v miru tistim, ki delajo za mir.« (Jak 3,16-17)

V navedenih odlomkih ni nobenega namiga, da obstaja izčrpen seznam, ki bi označeval celotno krščansko življenje. »Sezname vrlin« navadno spremljajo »sezname pregreh« oz. slabosti. Skupaj ti sezname potrjujejo človekovo rast v dobrem, ne kot pot, da postane kreposten v sebi in neodvisen od Boga, temveč kot pot do popolnejše zvestobe v pričevanju o Božjem odrešitvenem delu, ki mu omogoča, da sodeluje v rasti in je član Božjega ljudstva. Celotno Sveto pismo, osvetljeno z vpogledi v tradicijo vrlin, človeka uči o nujnosti eshatološke vizije (*telos*) za njegovo rast v zvestobi. S tem ga poziva tudi k vrlinam, kot sta potrpežljivost v čakanju na popolno odrešitev in ponižnost ob zavesti, da je odrešenje mogoče doseči le po Božji milosti.

4. Pomen etike vrlin v evropski duhovni zgodovini ter njihova vloga v današnjem času

Skozi celotno zgodovino so različni temeljni viri evropske civilizacije poudarjali razvoj človekove moralne odličnosti v smislu značajskih lastnosti, imenovanih vrline. Vrine so veljale kot priučene naravnosti, ki vključujejo tako čustveno željo po dobrem kot tudi spretnost razlikovanja med dobrim in slabim ter ustreznega ravnanja. Priučene so bile skozi prakso v okviru tradicije ter usmerjene v posebno pojmovanje dobrega v tej tradiciji. Najbolj temeljito razlago »vrlin« je prinesla zlata doba Aten v 4. st. pr. Kr. *Phronesis* je, tako kot vse vrline, usmerjen k »dobremu« in zahteva kultiviranje. Aristotel imenuje končni telos ali konec, h kateremu so vse vrline usmerjene, *evdaimonija*, običajno prevedeno kot »človeški razcvet« oz. »sreča«. Aristotel in pred njim Platon sta zagovarjala tiste posebne vrline, ki so potrebne za življenje v grški mestni državi, polis, v času, ko se je zdelo, da starejši seznam junaških vrlin razpada z izginjanjem klanskega življenja. Aristotelov učitelj Platon je identificiral štiri osrednje oz. kardinalne vrline: pogum, zmernost, pravičnost in preudarnost. Kristjani so si sposodili jezik vrline, vendar nadomestili radikalno vizijo dobre družbe (Lk 4,18-19). V krščanstvu je etika vrlin poudarjala razvoj navad, praks in modrosti, potrebnih za doseganje »dobrega« po zgledu Kristusa.

Svetopisemski avtorji domnevajo, da je moralno življenje stvar razvoja in rasti. V zgodnjem krščanstvu so menili, da Sveto pismo lahko ustrezno bere le človek dobrega značaja, ki je oblikovan v Kristusovem telesu; le on lahko pravilno dojame, kaj je resnično in dobro. Osrednji del krščanskih poročil o vrlini je ljubezen in želja po Bogu. Zgodnji kristjani so zavrnili helenistične predpostavke o telosu človeškega življenja in vztrajali, da človekov namen in končno dobro najdemo v Kristusu. Človeško dobro naj bi našli *in ecclesia*, to je v skupnosti vernikov, ki so Kristusovo telo, kajti tja je Kristus poslal svojega Duha.

Zgodnjekrščanska Cerkev je poudarila drugačne vrline od svojih klasičnih predhodnikov: potrpežljivost, ponižnost, poslušnost in še posebej ljubezen, podobno Kristusovi. Vzor poguma je bil mučenec, ne pa junaški bojevnik; model pravičnosti pa je bila skrb za ljudi na obrobju, ne pa ohranjanje razrednega razlikovanja. Zgodnjekrščanski avtorji so te vrline razumeli kot stranski produkt tako milosti kot tudi prakse učenja. Tako kot Aristotel, so tudi zgodnji kristjani razumeli, da so vrline običajne nagnjenosti, ki vključujejo zaznavanje dobrega in željo po njem, kar so kristjani končno našli v Bogu.

Zgodnja cerkev se je močno opirala na koncept krščanstva kot »poti«, ločene od drugih oblik družbenega življenja, zaradi njene usmerjenosti k Božjemu kraljestvu kot pravemu telosu človekovega življenja. Od novih kristjanov se je pričakovalo, da bodo porabili celotno leto (v nekaterih primerih celo tri leta) v pripravi na krst. Naučili so se načel vere, vendar se je tudi pričakovalo, da se bodo začeli razvijati po Kristusovi podobi; greh, storjen po krstu, je bil razumljen kot posebej hud. Zelo pomembni sta bili preusmerjanje želja in kultiviranje vrlin. V ta namen so prakse bogoslužja oblikovale kristjana v ljubezni do Boga in v navadah zvestega učenja. V 4. stoletju je Avguštin izrecno trdil, da je ljubezen do Boga resnični telos človeškega življenja – vsa naša dejanja so usmerjena k temu. Obenem je menil, da se ljudje motimo – naše želje so postale neurejene in zadovoljimo se z manjšimi dobrinami. Za Avgušтина je vrlina skladnost naših želja z Božjo ljubeznijo, ljubezen pa je oblika vseh vrlin, vključno s kardinalnimi, ki jih je identificiral Platon.

Najpomembnejše sistematično poročilo o krščanski etiki vrlin je *Summa theologiae* Tomaža Akvinskega. Sklicujoč se na Pavla je Akvinski prepoznal modrost in teološke vrline, to je vero, upanje in ljubezen ali »dobrodelnost« kot darove milosti in trdil, da ljubezen v darovanjskem smislu (*caritas*) oblikuje in usmerja druge vrline

proti Bogu kot našemu pravemu cilju. Za Tomaža, tako kot za stoletja krščanstva pred njim, so bile vrline pridobljena nagnjenja, ki vključujejo željo po dobrem. Vendar pa je Akvinski razlikoval med vsajenimi, to je v človeka položenimi, in pridobljenimi vrlinami. Pridobljene vrline so usmerjene v naravne cilje in se jih človek navadi z delovanjem v skladu z dobrim, medtem ko so »vsajene« vrline usmerjene v naš nadnaravni cilj, večno združitev z Bogom. Čeprav »vsajene« vrline, ki so pristno navzoče v človeku, zahtevajo kultiviranje z molitvijo in čaščenjem, dobijo svoj začetek kot neposredno dodeljen božanski dar. Tomaž Akvinski trdi, da so teološke vrline vere, upanja in ljubezni vsajene v človeka, praktično modrost (*prudential*) pa je mogoče pridobiti s prakso, kot božji dar ali neko kombinacijo obeh. Tako je dovzetnost za milost skozi prakse molitve in čaščenja ključnega pomena za srednjeveško moralno teologijo. Moralno življenje poleg gojenja vrlin kot pridobljenih navad zahteva vsaditev milosti, ki usmerja druge vrline z dodelitvijo božje ljubezni, ki je telos vseh drugih vrlin.

Razsvetljenski filozofi iz osemnajstega stoletja so iskali določene temelje za znanje v objektivnih »resnicah«, dostopnih avtonomnemu posamezniku in ločenih od tradicionalnega poučevanja in splošnih praks. V tem okolju so etiko vrlin nadomestili različni sistemi teoretičnega sklepanja, ki so zahtevali objektivni, univerzalni temelj za moralo. Pozneje so se na Zahodu nagibali k temu, da so videli moralnost kot zadevo subjektivne izbire med vrsto možnih vrednot in prepričanj, kljub nenehnim poskusom filozofov (Locke, Kant, Mill, Rawls itd.), da bi napisali univerzalno, prepričljivo poročilo o etiki.

Alasdair MacIntyre v svoji knjigi *After Virtue* (2007) dokazuje, da to stanje stvari preprečuje vsakršno racionalno reševanje moralnih sporov; razprave o moralni dolžnosti se zmanjšajo na poskuse prepričevanja. MacIntyre trdi, da sodobni misli manjka

vsakršen skupni dogovor o namenu ali telosu človeškega življenja, kar pa bi zagotovilo skupni pomen izrazov, kot so pravičnost, obveznost in dobro. Poziva k vrnitvi k etiki vrlin kot poti naprej pri obnovi teh konceptov.

Nekateri sodobni krščanski etiki vrlin uporabljajo pristop vrlin z manj poudarka na krščanski posebnosti. Jean Porter na primer uporablja tomistično pisanje o praktičnem razumu v poskusu združevanja etike vrlin z deontološko etiko (Porter 1995). Drugim je vseč vrlina kot dopolnilo utilitarni ali deontološki etiki odločanja, pri čemer trdijo na primer, da je vrlina pomembna za kompetentno presojo teh teorij ali poudarjanje posameznih vrlin, kot je »skrb za druge«, ki se zdijo podcenjene od drugih pristopov. V nasprotju s temi poskusi pomiritve vrline s filozofskimi teorijami Hauerwas poudarja pomen utelešenih tradicij za razvoj vrline. Trdi, da kristjani razvijajo dispozicije za vrline skozi skupnostne prakse in zgodbe. Branje Svetega pisma je takšna skupna praksa, ki se je naučimo v cerkvi, in ni le zasebna pobožnost. Zahteva vrlino, a tudi prispeva h gojenju vrline in moralni viziji. Vrlino se pridobi z nenehnim posnemanjem tistih, ki so obvladali prakso gojenja vrlin. (Hauerwas in Pinches 1997)

V etiki krščanskega učenstva je gospodar Kristus, vendar se tudi učenci naučijo prepoznavati odličnost prakse z opazovanjem in posnemanjem tistih, ki so zrelejši v veri (1 Kor 4,16; 11,1; Fil 3,17; 1 Tes 1,6; 2,14; 2 Tes 3,7, 9; Heb 6,12; 13,7). Za sledenje Kristusu ni dovolj preprosto posnemati določenih dejanj, ampak si tudi prizadevati za celotno življenje modrosti in moralnih vrlin. Bogoslužje, branje Svetega pisma, molitev, hranjenje lačnih in podobno so posebne prakse, ki so osrednjega pomena za široko nalogo oblikovanja skupnosti ali za ustvarjanje učencev. S temi praksami se zvesti učenci navadijo na kreposti, se naučijo želeči si, kar je dobro, in tako oblikujejo modre, preudarne sodbe o moralnem dejanju.

Sklep

Kot smo pokazali v tem prispevku, je zamisel o vrlinah v intelektualnem razmišljanju navzoča že več kot dva tisoč let. Ko so se razvijale nove religije, so vrednote črpale iz starejših religij. Krščanstvo je na primer črpalo iz hebrejske religije, islam iz judovstva in krščanstva. Te vrednote so bile neločljivo povezane s kozmičnim, filozofskim in teološkim okvirom religije ter z družbo, v kateri je religija uspevala. Abrahamske religije judovstva in islama se osredotočajo na vrednote ljubeče prijaznosti, učenja in modrosti, čaščenja Boga, spominjanja, kesanja in odpuščanja, pravičnosti, čistosti in poštenosti. Osrednjega pomena za izraelsko ljudstvo je bila zamisel o poslušnosti Božji zapovedi, zlasti desetim zapovedim kot Božji postavi. Ko so se razvijale krščanske teologije, je tisto, kar so Judje imenovali najvišje zapovedi, postalo osnova za krščansko moralo. Ljubezen do Boga in bližnjega, kakor je bila razložena in izoblikovana z Jezusovim življenjem, je postala standard za ocenjevanje verovanj in obnašanj tistih znotraj in zunaj Krščanske cerkve. Pismo apostola Pavla Rimljanom je znova interpretiralo zakone Stare zaveze, da bi pokazalo pomen Jezusove smrti v prisvajanju Božje milosti. V njegovih pismih je bil poudarjen tudi stoicizem, izposojen od Grkov, ki je bil vključen v krščanska razumevanja moralnega vedenja. Skozi stoletja so se te teme osredotočale na oboje, krščanska teološka razumevanja dobrega ter krščanske ocene drugih religij in njihovih etičnih sistemov. Krščanska poročila o vrednotah in vrednostnih sodbah je v dvajsetem stoletju dopolnil, izzval in obogatil ekumenski dogovor z drugimi živečimi verskimi tradicijami.

V zadnjih desetletjih so krščanski etiki obudili tradicijo vrlin, ki so bile prisotne že v zgodnji Cerkvi, osrednje v srednjeveški Cerkvi in nekoliko zapostavljene v času protestantske reformacije in moderne dobe. V študijah Svetega pisma ima obujanje etike vrlin nekaj vpliva, vendar je še vedno v zgodnji fazi. Nekateri krščanski izvedenci v

etiki, ki vodijo obnovo tradicije vrlin, Sveto pismo berejo bolj pozorno, kar obeta nadaljnje medsebojno oplajanje med krščansko etiko in bibličnimi študijami. Tradicija vrlin si znova zamišlja »krščansko etiko«, ki naj bi se ukvarjala z našim celotnim načinom življenja kot sodelovanjem v evangeliju in pričevanjem o njem.

Obujanje tradicije vrlin je v filozofiji dajalo zagon predvsem delo Alasdaira MacIntyrea. Njegovo vplivno delo *After Virtue* (2007) deluje v aristotelski tradiciji vrlin. V svoji knjigi *Whose Justice? Which Rationality?* (1988) se MacIntyre vrne v krščansko vero in vrlino najde v tomistični tradiciji. Nedavni teološki razvoj v tradiciji vrlin iz MacIntyrea črpa številna spoznanja, ki osvetljujejo delo teološke etike in poučevanje Svetega pisma. Osrednji za tradicijo vrlin je njen teleološki značaj. V tradiciji vrlin telos opredeljuje namen ali cilj, za katerega smo ustvarjeni. Platon, Aristotel, Avguštin in Tomaž Akvinski govorijo različno, vendar se sredi teh različnih pripovedi vsi strinjajo, da nam je telos podarjen in da daje obliko in pomen našemu življenju; v tradiciji vrlin nam telos daje vizijo o tem, kdo naj bi mi bili.

Ob raziskovanju osebnih in družbenih vrednot in vrlin v judovsko-krščanskih virih in tradiciji ter njihovega vpliva na nove religije ter kulture po vsem svetu se pokaže dialoška narava Svetega pisma. Celotno Sveto pismo temelji na principu dialoga v obliki nenehnega pogovora med človekom in Bogom, prav tako svetopisemska besedila vsebujejo mnoštvo dialogov med svetopisemskimi osebami, pa tudi bogastvo notranjega pogovora ali monologa. Čeprav je v Svetem pismu zelo malo odlomkov, v katerih je »krepost« ustrezen prevod iz hebrejščine ali grščine, pa je veliko svetopisemskih odlomkov, ki nas pozivajo k oblikovanju trajnih značajskih lastnosti skozi prakse, usmerjene v telos, ki sodeluje pri Božjem odrešenjskem delu, kakor ga prepozna evangeljska pripoved, ki oblikuje ljudi.

Kot smo pokazali v tem prispevku, je zamisel o vrlinah v intelektualnem razmišljanju navzoča že več kot dva tisoč let. Postavlja pa se vprašanje: Ali se bo njihova pomembna vloga ohranila tudi v prihodnosti? Katere so osrednje vrline v današnjem času in kakšna bo vloga vrlin glede na obdobje velikih tehnoloških inovacij z razvojem robotike, umetne inteligence, interneta idr.? Filozofi, psihologi, sociologi in pedagogi vse pogosteje pozivajo k osredotočanju na vrline, da bi se soočili z nekaterimi najbolj žgočimi etičnimi izzivi, ki jih nastajajoče tehnologije predstavljajo za posameznike in družbe. Med velikimi vprašanji, ki se pojavljajo v sodobnem času, so: Kakšne vrline in slabosti prinaša digitalizacija? Kakšen je vpliv družabnih medijev na prijateljstva in medčloveške odnose? Ali digitalne tehnologije razosebljajo družbo? Ali bi morali dovoliti, da tehnologija prevzame moralno odločanje? Kako verjetno je, da se bo v prihodnjih družbah ohranilo skupno razumevanje vrlin? Kako lahko zagotovimo, da bodo prihodnje tehnologije oblikovane za spodbujanje in krepitev vrlin? Kakšna naj bo vloga vzgojiteljev, da v prihodnosti ohranijo ideale dobrega značaja in človeškega razcveta? Ta članek, ki obeta nadaljevanje, želi s kratko uvodno osvetlitvijo osrednjih vrednot evropske civilizacije skozi dva tisoč let, predvsem vrednot in vrlin Svetega pisma Stare in Nove zaveze, prispevati enega prvih poskusov v nadaljnjem iskanju mostov med praktično modrostjo in tehnološkimi inovacijami moderne dobe.

Reference

ARISTOTELES. 2016. *Nikomahova etika*. Prevedel, uvodno besedo, opombe in terminološki slovarček napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska matica.

- BRUIN, TOM DE. 2015. *The Great Controversy: The Individual's Struggle between Good and Evil in the Testaments of the Twelve Patriarchs and in Their Jewish and Christian Contexts*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- BRUNI, LUIGINO IN PETER RÓNA. 2019. *The Economy of Salvation: Ethical and Anthropological Foundations of Market Relations in the First Two Books of the Bible*. Cham, Švica: Springer.
- CROYLE, JOHN. 2014. *Raising a Princess: 8 Essential Virtues to Teach Your Daughter*. Nashville, TN: B & H Publishing Group.
- FULTON, THOMAS IN KRISTEN POOLE. 2018. *The Bible on the Shakespearean Stage: Cultures of Interpretation in Reformation England*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- GANTAR, KAJETAN. 2016. Aristoteles in njegova etika. Spremnna beseda. V: *Aristoteles: Nikomahova etika*. Prevedel Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska matica. 5–42.
- GOZA, DAVID. 2020. *Seeking Virtue: Through History and Scripture*. Eugene, OR: Wipf & Stock.
- HARRISON, ERIN. 2014. *Living Virtuously: A Wife's Complete Guide to Keeping Her Heart and Home*. Pleasantville, TN: Homesteading Productions.
- HAUERWAS, STANLEY IN CHARLES PINCHES. 1997. *Christians among the Virtues: Theological Conversations with Ancient and Modern Ethics*. University of Notre Dame Press.
- HENSON, JOSHUA D. 2020. *Modern Metaphors of Christian Leadership: Exploring Christian Leadership in a Contemporary Organizational Context*. Cham: Palgrave Macmillan.
- HOLTZEN, WILLIAM CURTIS. 2019. *The God Who Trusts: A Relational Theology of Divine Faith, Hope, and Love*. Downers Grove, IL: IVP Academic.
- HORNIK, HEIDI J. 2018. *The Art of Christian Reflection*. Waco, TX: Baylor University Press.

- KEEFER, ARTHUR JAN. 2021. *The Book of Proverbs and Virtue Ethics: Integrating the Biblical and Philosophical Traditions*.
- LEIGHTNER, JONATHAN E. 2021. *See No Evil: Secularization versus Sacred Scriptures*. New York: Nova Science Publishers.
- LOVIN, ROBIN W. 2011. *An Introduction to Christian Ethics: Goals, Duties, and Virtues*. Nashville: Abingdon Press
- MACINTYRE, ALASDAIR. 1988. *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- MACINTYRE, ALASDIAR. 2007. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- MCKENZIE, ALYCE M. 2018. *Wise up!: Four Biblical Virtues for Navigating Life*. Eugene, OR: Cascade Books.
- MCNEILL, JOHN ET AL. 2020. *Romanesque Saints, Shrines and Pilgrimage*. Abingdon, Oxon / New York, NY: Routledge.
- MILLER, CHRISTIAN B. ET AL. 2015. *Character: New Directions from Philosophy, Psychology, and Theology*. Oxford / New York, NY: Oxford University Press.
- PORTER, JEAN. 1995. *Moral Action and Christian Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.